

УДК 316

ТЕОРІЇ МОДЕРНОЇ ДЕРЖАВИ: ВІЙНА ТА КРИСТАЛІЗАЦІЯ

Багінський А. В.

Кандидат політичних наук, викладач кафедри соціології

Національного технічного університету України

«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

У статті реконструюються сучасні теоретичні здобутки в концептуалізації модерної держави. Виокремлюються особливості модерної держави в результаті аналізу теорій М. Манна та Ч. Тіллі. Розглядаються актуальні проблеми державотворення в контексті ведення війни та використання ресурсів соціальної влади.

В статье реконструируются современные теоретические достижения в концептуализации современного государства. Выделяются особенности современного государства в результате анализа теорий М. Манна и Ч. Тилли. Рассматриваются актуальные проблемы государства в контексте ведения войны и использования ресурсов социальной власти.

The article reconstructs the modern theoretical advances in the conceptualizing modern state. Distinguishes features of the modern state in the analysis of theories M. Mann and Ch. Tilly. The actual problem in the context of the state of war and the use of resources of social power.

Ключові слова: держава; теорії держави; модерна держава; війна; соціальна влада.

Кінець ХХ- початок ХХІ сторіччя виявив кризу універсалістських пояснень світу, згідно до яких «кінець історії» як «кінець держави» мали стати своєрідним вінцем суспільного розвою. Багатоманітність і поліцентричність світових соціальних процесів вимагає більш детальних та аналітично занурених описів багатовекторної динаміки як окремих суспільств, так і глобального розвитку, тобто глобалізацій, загалом. В цьому випадку, «смерть держави» поруч з такими оксюморонами як «кінець історії» та «смерть автора» виявилась не більше, ніж емпірично необґрунтованим припущенням.

Національна держава сьогодні є утримувачем основних ресурсів влади, точкою перерозподілу владних стратегій соціальних акторів. В аспекті воєнної сили, саме держава, а не окремі корпорації чи суспільні рухи залишається центром прийняття рішень щодо використання військової зброї та психологічно-пропагандистського впливу на супротивника. Наявність у країн ядерного арсеналу не зняла з порядку денного залучення людського та технологічного потенціалів у розгортанні сучасних військових конфліктів.

Водночас, соціальні шпарини та політична ерозія, через які руйнується сучасний суверенітет, свідчать про значні проблеми, що стоять перед модерною державою. Проблеми мігрантів та екологічні лиха, кібер-злочини та міжнародний тероризм, а також «гібридні війни» говорять про серйозні виклики урядам, які володіють колосальними ресурсами соціальної влади, але часто не встигають їх використати у світі гіпер-мобільних та асиметричних загроз. Трансформація міжнародних відносин та становлення пост біполярного світу, наукове осмислення воєнного конфлікту на Сході України також вимагають реконцептуалізації держави в соціологічному та політологічному дискурсі.

Все це веде до більш прискіпливого та науково обґрунтованого вивчення держави в контексті її функціональних можливостей. Авторитетні та емпірично підтверджені теорії модерної держави запропоновані британо-американським вченим М. Манном та американським дослідником Ч. Тіллі. Оригінальні і теоретично перспективні авторські інтерпретації концепцій М.Манна та Ч.Тіллі знаходимо у Г.Дерлугьяна [2], В.Ганева [9], М.Тузе [11]. Серед новітніх наукових публікацій в Україні, присвячених модерній державі та модернізації в соціально-політичному та історико-соціологічному ракурсі, варто відзначити роботи П. Кутуєва, Д.Герчанівського, О.Якубіна [5; 6]. Зокрема, в даних дослідженнях використовується концепт держави, що сприяє розвитку, що слугує певним дороговказом для

концептуалізації модерної держави та реалізації завдань проекту державного будівництва у сучасних умовах.

Метою статті є реконструкція та оцінка евристичності найбільш вагомих теорій модерної держави для з'ясування її характерних рис та особливостей в сучасному світі.

Майкл Манн пропонує виокремити три основні теорії держави: класову, плюралістську та елітистську. Остання, в свою чергу, поділяється на «справжній елітизм» та «інституційне державництво». Згідно до класової теорії, модерна держава стає інструментом боротьби класів за своє панування. Для цієї теорії характерним є редукаціонізм, тобто зведення існування держави до функціонування специфічних способів виробництва. Звідси з'являється капіталістична держава чи класова держава. Домінуючі класи реалізують «проект гегемонії», що дозволяє утворювати міжкласові союзи. Труднощі виникають, коли прибічники класової теорії визначають державу загалом, а не лише як інструмент капіталістичного виробництва [10, с. 44-46].

Натомість плюралістична теорія пояснює сучасну державу як ліберальну демократію, з її ключовими принципами змагальності та представництва, які узагальнив Р. Даль. Відносини між урядом та багатоманітними групами формують політичну систему, яка відображає інтереси суспільства в цілому. Але і межах цієї теорії, на думку М. Манна, держава досі не має автономної влади – вона залишається скоріше місцем, ніж актором. Елітистська теорія спирається на те, що в суспільстві завжди буде існувати централізована, згуртована та організована меншість, яка буде керувати неорганізованою більшістю. Класичні елітисти бачили політичну владу як динамічний зв'язок між державою та громадянським суспільством. [10, с. 47].

Саме в межах елітизму з'являється розуміння держави як активного місця ("State as an active place"). На відміну від марксистського тлумачення, де держава постає як результат певного способу виробництва та теорій плюралізму, в якому політична система формується в межах консенсусу соціальних груп, в елітизмі держава вже постає як раціональний актор, який діє на користь власних інтересів, розподіляє ресурси та утримує політичну владу.

В зовнішньому вияві елітистська теорія посилюється теорією «реалізму», згідно до якої держава володіє суверенітетом і діє відповідно до власних національних інтересів. В чистому вигляді «справжній елітизм» можна простежити у диктатурах або різко авторитарних політичних режимах, що в чистому вигляді, наголошує М. Манн, трапляється сьогодні і не так часто. Тому більш доцільним пояснювальним терміном, на його думку, слугує поняття «інституційне державництво». Держава є одночасно і актором, і місцем, хаотичним, ірраціональним утворенням, всередині якого діють багатоманітні соціальні відносини, від інтересів самих бюрократів до інтересів транснаціонального капіталу [10, с. 49].

Інший знаний дослідник Чарльз Тіллі виокремлює чотири групи теорії держави залежно від факторів походження її структури – внутрішніх та зовнішніх, та відношення до економіки – залежного або незалежного. За структурою, до внутрішніх теорій походження держави належить етатистська теорія [8, с. 28].

Як і М. Манн, Ч. Тіллі вказує на групу теорій, що ґрунтуються на визнанні анархічності системи міжнародних відносин та гіпотези про те, що держави діють на основі своїх національних інтересів і називає її етатистською (у М. Манна – це «true elitism» - справжній елітизм, який у зовнішній політиці посилюється теорією реалізму). Наприкінці ХХ сторіччя такі теорії прийнято називати теоріями «структурного реалізму», або «раціонального вибору», за М. Манном – раціонального вибору еліт щодо консенсусу їх національних інтересів та інших гравців на міжнародній арені. Окрім етатистського підходу, на думку Ч. Тіллі, існує геополітичний підхід – зовнішній вияв його класифікації теорій походження держави, відповідно до якого політичні інститути викристалізуються у сучасну форму національної держави в першу чергу завдяки міжнародному впливу, внаслідок якого всі державні утворення в світі починають бути схожими між собою.

Щодо досліджень за способами виробництва, то як і М. Манн, Ч. Тіллі називає їх марксистськими, підкреслюючи акцент авторів даних теорій на вирішальному впливі способу виробництва, феодальному або капіталістичному, на характер та зміст державного будівництва, згадуючи в першу чергу доробок П. Андерсона з його аналізом різновидів абсолютизму у європейських країнах [1].

У зовнішньому вияві економічно-орієнтованих теорій держави першість належить світ-системному підходу з І. Валерстайном та А.Г. Франком на чолі, які пояснюють ґенезу держав особливостями розвитку світової економіки. Положення держави щодо світової економіки – центральне, периферійне або напівпериферійне – впливає на внутрішню структуру державної організації. Як і М. Манн, Ч. Тіллі вказує на труднощі, які виникають у представників світ-системного аналізу з визначенням держави як такої поза економічними контекстом [8, с.35].

П. Кутуєв зауважує, що найсуттєвішим закидом, який правомірно адресувати світ-системній візії соціальних змін у межах капіталізму є те, що з її теоретичних положень випливає такий політичний припис: найраціональнішою стратегією для національних держав є пасивне очікування зміни у світовій кон'юктурі, позаяк навіть лояльний послух урядів країн третього та колишнього другого світів порадам, витриманим у стилі неоліберальної «good policy», сформульованої в надрах Світового банку та МВФ не призводить до поліпшення їхніх економік» [7, с. 272].

Коментуючи теорію виникнення європейських держав Ч. Тіллі, Г. Дерлуг'ян підкреслює, що сучасні держави Європи сформувались у різних комбінаціях воєнно-адміністративного примусу, вилучення податків та капіталістичного фінансування [5, с.11].

Ч. Тіллі дає визначення державі як організації, що здійснює примус і відрізняється від домогосподарств та родинних груп, і має безпосередню перевагу на певній території. На початковому етапі національні держави з'являються не часто, - вважає Ч. Тіллі,

Конструювання ієрархій, які діють за одностороннім принципом: держава вертикально керує всіма ресурсами є характерним для протомодерних держав. М. Манн використовує для позначення даних відносин термін «деспотична влада».

Деспотична влада стосується влади політичної еліти розподіляти ресурси громадянського суспільства. Перелік функцій, які виконує еліта в даній ситуації не потребує перемовин з громадянським суспільством. Такий тип влади є широко розповсюдженим в монархічних державах минулого. Протилежною до деспотичної є інфраструктурна влада, яка діє «крізь суспільство» вона пронизує всі соціальні інститути, діючи як «вулиця з двостороннім рухом», тобто передбачає контроль громадянського суспільства за державою. Основний обсяг такої влади реалізується через державні інституції. Проте, збільшення інфраструктурної влади не означає збільшення або зменшення влади деспотичної [10, с. 59].

Зменшення інфраструктурної влади можна спостерігати у житті пост саддамівського Іраку, коли внаслідок Розпорядження коаліційної адміністрації про дебаасизацію іракського суспільства без роботи залишились тисячі шкільних вчителів, з міністерств було вигнано багато фахових спеціалістів, а з іракської армії та поліції звільнено понад 400 тисяч осіб. Це значно послабило позиції Тимчасової адміністрації і збільшило кількість диверсій та конфліктів на релігійному та соціально-економічному підґрунті. За деякими версіями дана політика призвела до піднесення так званої Ісламської держави [3, с.154-157].

Ч. Тіллі підкреслює, що національні держави сьогоденні не обов'язково стають націями-державами, тобто державами, які відрізняють тотожність символів, мови, релігії. Багато народів продовжують боротись за самостійність держав, а на процес державного будівництва впливають недержавні інституції такі як мережі торгівлі зброєю, або величезні міжнародні нафтові компанії [8, с.23-24].

Таким чином, модерна держава використовує як деспотичну владу (ієрархію), так і інфраструктурну владу (мережі). Що ж в таких умовах залишається від класичних характеристик держави, таких як територія, народ, суверенітет?

М.Манн коректує класичне веберіанське розуміння держави як організації, що має монополію на використання фізичного примусу на певній території. Дослідник вказує, що і в історичних, і в деяких сучасних державах фізичне насилля є обмеженим і має монополію щодо інших різновидів впливу. Відповідно інституційне визначення держави полягає у її визнанні як сукупності інститутів та осіб, що втілюють централізовані політичні відносини на визначеній території і є певною мірою авторитарними та здійснюють закони завдяки організованій фізичній силі. Манн [10, с.55].

Звідси випливають наступні особливості:

1. Держава є територіально централізованою. Вона використовує ідеологічні, воєнні та економічні ресурси, які є певною мірою зовнішніми для неї.

2. Держава охоплює дві дуальності: вона – це інститути та індивіди, а також центр та територія. В центрі політична влада постає як державна в діях еліт та інститутів, тоді як в реалізації влади від центру до території держава складається з «часткових» відносин між індивідами та інститутами. Відповідно, держава кристалізує політичні форми, які знаходяться всередині неї і які йдуть (та надходять) ззовні.

3. Державні інститути є диференційованими, і впливають з різних функцій, які виконуються для різних груп інтересів, що існують на території держави. Тому держава не є чимось остаточно оформленим – вона завжди відкрита для впливу різноманітних владних мереж.

4. Те, що держава є певною обмеженою територією, передбачає наявність політичних відносин однієї держави з іншими державами. Ці відносини є двосторонніми, тобто геополітика впливає на внутрішню політику і навпаки [10, с.56].

Дана корекція М. Манна, щодо класичного інституційного визначення держави М. Вебером показує перехід до функціонального аналізу держави. М. Манн називає його поліморфним, взявши термін з хімії, де поліморфом позначається властивість речовини мати одночасно декілька форм та відноситись до декількох систем. Держава кристалізується як центр, але залежно від кількості політичних мереж як множинний центр, що втілюється у багатоманітності інституцій і різнобічності завдань, які стоять перед ними [10, с.75].

Отже, в різних теоріях держава аналізується з різних точок зору і постає як «капіталістична», «династійна», «партійно-демократична», «лютеранська» тощо. Марксизм, плюралізм та реалізм, - підкреслює М. Манн, - зазначають, що модерна держава викристалізовується в першу чергу як капіталістична, партійно-демократична та національно-безпекова, враховуючи багатоманітні ієрархічні відносини, що існують між інститутами [10, с.76]

Теорія «плутанини» (cock-up-foul up theory) заперечує вищезазначені підходи. Тут держави позначаються як дещо ірраціональне, де стихійний вплив капіталістів та інших груп інтересів здійснюється на багатоманітні державні інститути, що взагалі унеможлиблює раціональну класифікацію таких політичних відносин і зрештою позначає державу як не функціональну в цілому [10, с. 54].

Подальша кристалізація теорії держави, на думку М. Манна, вимагає випробування двома тестами – ієрархічності та граничності. Один метод є прямим, інший – непрямим.

Прямий метод передбачає те, що модерна держава викристалізовується більшою мірою як капіталістична, ніж пролетарська, в тому сенсі, що капіталізм як правило систематично і превентивно запобігає пролетарським революціям. Елітистська теорія визначає домінуючий, капіталістичний клас як такий, що цілком діє в межах лише своїх інтересів. Натомість, приклад Імперської Німеччини XIX сторіччя свідчить про те, що покращення соціальної політики було узгоджено саме з капіталістичним класом і загалом вписується в межі капіталістичної раціональності. Марксистська теоретична модель передбачає діалектичність відносин між пануючим та підлеглим класами, вказуючи на їх конфліктність. Межею конфлікту є ситуація, коли капіталістичний клас внаслідок значного тиску «знизу» стає розділеним, а підпорядковані класи отримують владу громадянського суспільства, щоб захопити державу [10, с.77].

Досліджений процес показує динаміку модерних держав як капіталістичних, соціалістичних або компромісних (соціал-демократичних). Але функціональні відносини між даною кристалізацією та іншими кристалізаціями не є систематичними. Наприклад, класові і релігійні кристалізації можуть як відрізнитись, так і конфліктувати. Сучасна Італія залишається частково католицькою, але і партійно-демократичною і капіталістичною. Таким чином, говорить М. Манн, конфронтація між пануючими і підлеглими частково знімається через наступні механізми:

1. Право та Конституції, що визначають права та обов'язки держави та соціальних груп. Втім, Конституції не завжди є нормами прямої дії, особливо, якщо класова боротьба є загостреною.

2. Бюджети, які визначають граничні фінансові межі дії держави. Проте, вартість функцій держави не завжди дорівнює їхній якості та важливості. Дипломатія може коштувати відносно не дорого, але бути гранично корисною для держави.

3. Партійно-демократичні більшості, що узгоджують інтереси різноманітних соціальних груп (як це відображено у плюралістській теорії держави). Але існують кейси держав, де значна частина жінок є виключеною з політичного життя або монарх є так само важливим, як і парламентська більшість.

4. Монократична бюрократія, що відображає інтереси державної адміністрації. Але авторитарні монархії намагаються запобігти консолідації бюрократії, а парламентські республіки ставлять на найвищий щабель бюрократії політично лояльних осіб.

Звичайно, модерна держава протягом останніх століть намагалася посилити всі зазначені чотири механізми, і це в свою чергу призводило лише до збільшення різноманітності форм держави [10, с.78-79].

Прямий тест на кристалізацію є проваленим, оскільки на думку М. Манна в його межах модерна держава все ще постають як надто різні. Тому більш доцільним є непрямий тест, що враховує не лише ієрархічність та конфліктність класів як шкалу відносин всередині держави, а кристалізації більш високого рівня, що передбачають декілька шкал. Серед кристалізацій найвищого рівня дослідник виокремлює: капіталістичну, ідеологічно-моральну, мілітаристську, представницьку (від автократичної монархії до партійної демократії) та національну (від централізованої нації-держави до конфедерації). Дані форми розвиваються за наступними треками: збільшення капіталістичних економічних відносин, збільшення представництва, інтенсифікація національної централізації та створення професійного та

бюрократичного державного милітаризму. «Якщо вони (держави – А.Б.) не модернізують всі з даних чотирьох складових, вони не виживають», - пише М. Манн. [10, с. 81-81].

На думку А. Тузе, вагомим внеском М. Манна до соціальної теорії є його фокус на вивченні соціальної влади, враховуючи, що останній пише про нації не як про уявні спільноти, а як про клітки, чотирма кутами яких стають ідеологічна, економічна, політична та воєнна влади [11, с.130].

На милітарно-фіскальній складовій будує свої теоретичні розвідки Ч. Тіллі. На думку Ч. Тіллі, ведення війни і підготовка до неї змушують правителів займатися вилученням засобів для війни у тих, хто володів основними ресурсами – людьми, зброєю, запасами продовольства, або через купівлю грошима, для тих, хто був зовсім не здатен віддавати ці засоби без тиску, або компенсації. Саме процеси вилучення ресурсів сформували основи нинішньої державності [8, с.40].

Європейські держави формувались в процесі розповсюдження географії примусу та капіталу, конкуренції носіїв влади, інших груп та народу, а також в контексті тиску інших держав, змінюючи свої організаційні структури в межах підготовки та ведення війни. Держави всюди, - пише Тіллі, - формуються як системи держав, що виникають вже у 990 роках нашої ери. Географія держав (примусу) та мережі міст (капіталу) стрімко мінялася в процесі виходу на передній край арени національної держави як домінуючого політичного інституту світової системи [8, с.25]. Сучасні держави організаційно схожі між собою: суди, законодавчі органи, школи, відносини між урядовими агенціями і громадянами [8, с. 279-280].

Залишається відкритим запитання: чи породжують сучасні війни посилення і розгалуження державних структур, так як це відбувалось під час розвитку європейських держав?

Після Другої світової війни, перед тим, як піти з колоній, - пише Ч. Тіллі, - колоніальні держави залишили в них збройні сили, створені в першу чергу для примусу та контролю над громадянським населенням. [8, с.287]. Нова еліта часто добиралась з однієї чи споріднених соціальних груп, об'єднаних мовою, релігією, регіональною приналежністю, що часто призводило до конфліктів з іншими соціальними групами. Для підтримання даної структури примусу нові еліти збільшують внутрішній експорт задля отримання та модернізації озброєння. Подальша еволюція таких режимів залежала від союзів, які вони були здатні створити і тоді програма експорту, могла як вплинути на милітаризацію країни, так і завадити їй, спрямувавши розвиток держави за громадянським, а не воєнним вектором.

Тим не менше, кількість воєн не зменшується, а збільшується кількість воєнних дій локального характеру, що веде до небачених раніше громадянських конфліктів з масовими втратами. Дана боротьба має соціальний характер, оскільки відбувається в першу чергу між владними групами та групами виключеними із державного управління. Водночас, військові все більшою мірою втягуються у боротьбу за політичну владу всередині держави. Збільшення ролі військових особливо виразно спостерігалось у нових державах, які могли скористатися представницькими інститутами демократіями, але дуже швидко, як зауважує Ч. Тіллі, - скочувались до воєнних режимів [8, с.291].

За Г. Дерлуг'яном в 1990 роках за відсутності прямих військових загроз та необхідності домовлятися з населенням щодо податків підштовхнуло посткомуністичні правлячі класи до розграбування тих ресурсів, які залишились в спадок від СРСР. Відповідно, став не потрібним контроль за ефективністю сучасного війська [2, с.338-339]. Дана особливість посткомуністичних політичних режимів досліджується В. Ганевим в контексті використання теоретичної моделі Ч. Тіллі у зворотньому напрямку. Після розпаду Радянського Союзу політичний клас меншою мірою використовує державу для вилучення ресурсів і більшою мірою вилучає ресурси в самій державі (інформацію, лояльність державних службовців, адміністративні бази даних, державні таємниці), спираючись на популярні в суспільстві ідеї приватизації, що стає проектом посткомуністичного політичного класу, тоді як в тлумаченні Ч. Тіллі історично подібним проектом для еліти як правило була війна. Причинами успішності такого вилучення ресурсів (для правлячого класу, а не для суспільства) стають з однієї сторони, ефективність цього процесу для посилення свого соціального статусу новим домінуючим класом, з іншої сторони – розуміння ним демократизації як швидкоплинності власних позицій і тому, намагання отримати якомога більше ресурсів за короткий проміжок часу [9, с. 436-437].

Крім того, вилучення політичним класом ресурсів пов'язано і з специфічними характеристиками сучасних воєн. Напротивагу традиційним війнам з їхньою ідеологічною та територіальною спрямованістю, локальні конфлікти сучасності, або «нові війни» тісно пов'язані з політикою ідентичності. Політика ідентичності включає в себе партикулярну ідентичність – мовну, релігійну, національну, кланову. Нова політика ідентичності є водночас глобальною, національною та транснаціональною [4, с.41]. Нові війни ведуться мережами державних та недержавних акторів, тому складно провести межі між громадянським

населенням і військовими, а традиційна тріада держава-військові-народ втрачає свою визначеність [4, с.402]. В даній ситуації спостерігається ускладнення збільшення військових витрат, особливо в умовах зростання соціальних та інфраструктурних видатків державних бюджетів, що в сучасних умовах супроводжується економічною кризою.

В подібних умовах опинилася і сучасна Україна, яка пройшла шлях граничного вилучення ресурсів в держави, і в якій партійна демократія лімітує представництво широкого спектру соціальних груп, а милітаризація відбувається за рахунок платників податків, можливості яких є вкрай обмеженими. Централізація політичного життя в інституті Президента і децентралізація через вплив фінансового капіталу (олігархізацію) народжує системну кризу, яка не вирішується виключно впровадженням дискурсу реформ і одностороннім застосуванням примусу. Територіальна децентралізація ускладнюється невирішеністю статусу територій, які перебувають в межах військового конфлікту. Сюди ж додаємо і зміну світової динаміки, коли глобальний порядок згідно прогнозів світ-системних теоретиків має трансформуватися у період 2020-2030 років і Україна повинна шукати своє функціональне місце у новому форматі політичної системи світу.

Теоретичне осмислення сучасних воєнних, політичних, економічних, ідеологічних ресурсів соціальної влади, перехід до інституційного державництва, розвиток інфраструктурної влади держави мають відносно поліпшити, а в деякій мірі навіть вирішити проблеми, які постають перед українським соціумом сьогодні. Таким чином, концептуальні схеми М. Манна та Ч. Тіллі надають обґрунтовані критерії і цілком застосовуються для аналізу модерних держав сучасності, зокрема України в процесі соціального і глобального розвитку.

Література:

1. Андерсон П. Родословная абсолютистского государства / П. Андерсон. – М.: Издательский дом «Территория будущего», 2010. – 512 с.
2. Дерлугьян Г. Как устроен этот мир: наброски на макросоциологические темы/ Г. Дерлугьян. – М.: Изд-во Института Гайдара. - 2013. – 176 с.
3. Ергин Д. Ресурсные войны, новые технологии и будущее энергетики/ Д.Ергин. – М.: Альпина Паблишер, 2013. – 712 с.
4. Калдор М. Новые и старые войны: организованное насилие в глобальную эпоху/ М.Калдор – М.: Изд-во Института Гайдара. - 2015. – 416 с.
5. Кутуев П. Від евроцентричного модерну до плюралістичних модернів: еволюція історичної соціології Ш. Ейзенштадта / П.Кутуев, О.Якубін, Д.Макаренко, Д.Герчанівський // Соціологія: теорія, методи, маркетинг: Науково-теоретичний часопис. – 2016. - № 3. – С.38-61.
6. Кутуев П. Держава, що сприяє розвитку: вступ до соціологічної проблематики / П.Кутуев, О.Якубін, Д.Герчанівський // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. - 2015. - № 4. – С.3-19.
7. Кутуев П. Модерн, модернізація та розвиток: ідеї та практики: Монографія / П.В. Кутуев – К.: Талком, 2015. - 467с.
8. Тилли Ч. Принуждение, капитал и европейские государства / Ч. Тилли. – М.: Издательский дом «Территория будущего», 2009. – 360 с.
9. Ganev V.I. Post-communism as an episode of state-building: A reversed Tillyan perspective / V.I. Ganev // Communist and Post-communist Studies. - 38. - 2005. – P. 425-445.
10. Mann M. A theory of modern state / The sources of social power. – Vol.2: The rise of classes and nation-states 1760-1914. – Cambridge University Press. – 1993. – P. 44-92.
11. Tooze M. Empires at war / M. Tooze // New Left Review. № 79 - 2013. – P. 129-139.